

دانشگاه قم

دانشکده الهیات و معارف اسلامی

پایان نامه دوره کارشناسی ارشد علوم قرآن و حدیث

عنوان:

بررسی تغییر پذیری

احکام قرآن

استاد راهنما:

جناب حجة الاسلام والمسلمین دکتر غلامحسین اعرابی

استاد مشاور:

جناب حجة الاسلام والمسلمین دکتر سید رضا مؤدب

نگارنده:

مجتبی خطاط

زمستان ۱۳۸۹

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشگاه قم

دانشکده الهیات و معارف اسلامی

پایان نامه دوره کارشناسی ارشد علوم قرآن و حدیث

عنوان:

بررسی تغییر پذیری

احکام قرآن

استاد راهنما:

جناب حجة الاسلام والمسلمین دکتر غلامحسین اعرابی

استاد مشاور:

جناب حجة الاسلام والمسلمین دکتر سید رضا مؤدب

نگارنده:

مجتبی خطاط

زمستان ۱۳۸۹

تقدیم به

روح آسمانی پدر بزرگ عزیزم، احیاگر علوم قرآن، مایه فخر جهان اسلام،
مفسر و فقیه زمان شناس علامه محمد هادی معرفت که این تحقیق ثمره
بهره‌مندی از اندیشه‌های گران‌مایه آن دانشمند والامر تبت و خوشه چینی
از بوستان کتاب خانه شخصی ایشان است.

تشکر و قدردانی

سپاس و ستایش خدای را سزاست که هرچه هست از اوست. بهره‌مندی از اساتید گران‌قدر حوزه و دانشگاه شهر دانش خیز قم از رحمت‌های الهی است. خدا را سپاس گویم که این فرصت علمی را نصیب من ساخت و قدردانی از اساتید دانشور خود، به ویژه اساتید دوره کارشناسی ارشد دانشگاه قم را بر خود لازم می‌دانم.

از استاد فرزانه جناب حجة الاسلام والمسلمین دکتر اعرابی کمال تشکر را می‌کنم؛ که از راهنمایی محققانه و علمی ایشان، توشه‌ها برگرفتم. هم چنین از استاد گران‌قدر جناب حجة الاسلام والمسلمین دکتر مؤدب سپاس‌گزارم؛ که از نکات مشاوره‌ای ایشان بهره‌ها بردم.

چکیده:

احکام فقهی قرآن در راستای هدایت انسان‌هاست. این قوانین بخشی از برنامه جهان‌شمول اسلام برای زندگی بشر است و بر اساس مصالح و مفاسد واقعی تشریح شده است تا سعادت دنیوی و اخروی انسان را تضمین کند. تحول در شرایط و مقتضیات روزگار سبب دگرگونی در مصالح و مفاسد می‌شود. شارع حکیم این دگرگونی‌ها را پیش‌بینی کرده و سازوکارهایی برای انعطاف احکام و تطبیق‌پذیری آن قرار داده است. نسخ در آیات فقهی، جایگزینی برخی از احکام در عصر معصومان بنا بر مصالح و جایگاه معتبر عقل در باب استنباط احکام، قرائن و دلایلی بر تغییرپذیری احکام قرآن است؛ هرچند این تغییر، حقیقی شمرده نشود؛ بنابراین بررسی تغییرپذیری احکام قرآن و دست‌یابی به قواعد آن، از نیازهای فقه پویا و پاسخ‌گوی شرایط نوظهور می‌باشد. شناخت منابع معتبر استنباط احکام، جایگاه هر یک را در دگرگون‌سازی احکام قرآن روشن می‌سازد. سنت و عقل دو منبع معتبر استنباط احکام در فقه شیعه است که هر یک در تغییر احکام فقهی قرآن کارایی دارند. نسخ آیات نیز جایگزینی قوانین روزآمد می‌باشد که بر انعطاف‌پذیری احکام دلالت می‌کند. مفهوم و گستره نسخ قرآنی و بررسی امتداد آن به دوره‌های پس از عهد رسالت نشان می‌دهد که امروزه نیز ممکن است با تبدیل شرایط، احکام پیشین زنده شود و جای قوانین جاری را بگیرد.

کلمات کلیدی: قرآن، تغییرپذیری، نسخ، مقتضیات زمان، منابع احکام، احکام قرآن

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱	فصل اول: کلیات
۱	۱. تعریف مسئله
۳	گونه‌های تغییر احکام شرعی
۶	۲. پیشینه
۱۰	۲. ضرورت تحقیق
۱۱	پرسشهای پژوهش
۱۲	فرضیه‌ها
۱۲	اهداف تحقیق
۱۳	فصل دوم: منابع قانون‌گذاری در شریعت اسلام
۱۷	۱. کتاب
۲۰	۱-۱. قلمرو آموزه‌های قرآن
۲۲	۱-۲. اقسام آیات احکام
۲۳	۲. سنت
۲۴	۲-۱. حجیت سنت
۲۵	۲-۲. سنت ائمه معصوم
۲۶	آیه تطهیر
۳۳	وجه دلالت آیه بر عصمت ائمه
۳۶	حدیث ثقلین
۳۹	۲-۳. ائمه و تشریح
۴۱	۲-۴. راه دست یابی به سنت
۴۲	۳. عقل

۴۴ اقسام دلیل عقلی
۴۵ جمع بندی
۴۷ فصل سوم: بررسی تغییر پذیری احکام قرآن با سنت
۴۷ سنت در اصطلاح
۴۸ اقسام سنت
۴۹ ۱. اقوال درباره نسخ کتاب با سنت
۴۹ ۱-۱. نسخ کتاب با سنت متواتر (قطعی)
۴۹ ۱-۱-۱. موافقان
۵۰ ۱-۱-۲. منکران
۵۱ ۲-۱. نسخ کتاب با سنت غیر قطعی (خبر واحد)
۵۲ ۲. دلایل منکران و موافقان نسخ کتاب با سنت
۵۳ ۲-۱. دلایل جواز نسخ کتاب با سنت قطعی
۵۵ ۲-۲. دلیل جواز نسخ کتاب با سنت غیر قطعی (خبر واحد)
۵۷ ۲-۳. دلایل عدم جواز نسخ کتاب با سنت قطعی
۶۴ ۲-۴. دلایل عدم جواز نسخ کتاب با سنت غیر قطعی (خبر واحد)
۶۶ ۳. مصادیق نسخ قرآن با سنت
۶۶ ۳-۱. آیه خوراکی های حرام
۶۹ ۳-۲. آیه نکاحهای حرام
۷۱ ۳-۳. آیه حد زناکار
۷۱ ۳-۴. آیه زندانی کردن زناکار
۷۳ ۳-۵. آیه ارث
۷۴ ۴. خاتمه
۷۴ نمونه هایی از تغییر احکام قرآن با سنت
۷۴ ۴-۱. ازدواج با خواهرزاده یا برادرزاده همسر
۷۵ ۴-۲. زندانی کردن زن زناکار
۷۵ ۴-۳. حد زناکار

۷۶	۴-۴. قانون ارث.....
۷۷	۵-۴. قضای روزه‌های ماه رمضان.....
۷۸	۶-۴. عدۀ زن طلاق داده شده.....
۸۰	۷-۴. تنبیه بدنی زن.....
۸۴	جمع بندی.....

۸۶..... فصل چهارم: بررسی تغییر پذیری احکام قرآن با عقل

۸۷	۱. قلمرو توانایی و اعتبار عقل.....
۸۸	۱-۱. کاربرد آلی عقل در اجتهاد.....
۸۸	۱-۱-۱. توسعه مدلول متون دین.....
۹۳	روایات منع از قیاس.....
۱۰۰	۱-۱-۲. مصلحت سنجی.....
۱۰۴	نمونه‌هایی از مصلحت سنجی.....
۱۰۷	بایسته‌های مصلحت اندیشی.....
۱۱۰	۱-۱-۳. ذوق فقهی.....
۱۱۴	۱-۱-۴. باز شناخت ملاکهای واقعی احکام.....
۱۱۶	۱-۲. کاربرد استقلالی عقل در اجتهاد.....
۱۲۰	۲. بنای عقلا.....
۱۲۳	۳. کارایی عقل در تغییر احکام قرآن.....
۱۲۵	۳-۱. رهیافت ذوق فقهی در استنباط.....
۱۲۸	۳-۲. مصلحت اندیشی.....
۱۳۲	۳-۳. تخصیص یا تقیید.....
۱۳۴	۳-۴. گسترش مدلول متون دینی.....
۱۳۶	۳-۵. استنباط موضوع یک حکم.....
۱۳۸	۳-۶. شناخت تغییر مصالح مصادیق خارجی.....
۱۳۸	۳-۷. کشف ملاک و تحدید حکم.....
۱۳۹	جمع بندی.....

فصل پنجم: بررسی رابطه نسخ با تغییر پذیری احکام قرآن.....	۱۴۲
۱. نسخ در لغت و اصطلاح.....	۱۴۳
۱-۱. نسخ در لغت.....	۱۴۳
۱-۲. نسخ در گفتمان عصر نزول.....	۱۴۴
۱-۲-۱. رسول خدا.....	۱۴۵
۱-۲-۱. اهل بیت.....	۱۴۵
۱-۲-۱. صحابه و تابعان.....	۱۴۸
۱-۳. اصطلاح نوپیدای نسخ.....	۱۵۰
تفاوت‌های اصطلاح جدید و قدیم نسخ و دیدگاه برگزیده.....	۱۵۴
نسخ و تغییر پذیری احکام.....	۱۶۲
۱. نسخ و احکام متناسب با مقتضیات.....	۱۶۳
۲. نسخ و تشریح گام به گام احکام.....	۱۶۵
۳. نسخ و پیام جاوید آیات.....	۱۷۰
قرآن و فرهنگ زمانه.....	۱۷۴
۱. آیینهای ابراهیمی.....	۱۷۴
۲. قوانین منطقه‌ای.....	۱۷۶
۱-۲. قوانین عرفی و عقلایی.....	۱۷۶
۲-۲. قوانین جاهلی.....	۱۷۹
جمع بندی.....	۱۸۶
فهرست منابع و مأخذ.....	۱۸۸

فصل اول: کلیات

پیش از آغاز بحث، تعریف موضوع، اهمیت موضوع، پیشینه بحث و توضیح چند نکته ضروری است.

۱. تعریف مسئله

شریعت اسلام یک تئوری کامل الهی و دستگاه سازنده نظام فکری، اعتقادی و عملی انسان است؛ به گونه‌ای که همه نیازهای بشر را برآورده می‌سازد. خداوند با آگاهی از همه ویژگیها و نیازهای روحی و جسمی انسان، برای رستگاری او، نقشه‌ای جامع، طراحی و راهی روشن ترسیم کرده است. در این شریعت، افزون بر برنامه ریزی برای ایجاد رابطه بین انسان و خدا، برای تنظیم زندگی بشر، قانون وضع شده است.

قلمرو شریعت اسلام شامل دو بخش معارف و احکام می‌شود. معارف اسلام همان مبانی اعتقادی است که در جایگاهی رفیع قرار دارد و از هرگونه وهم و خرافات به دور است. احکام نیز باید و نبایدهای فردی و اجتماعی است که شامل سه بُعد می‌شود: شئون فردی انسان، رابطه انسان با جامعه و رابطه انسان با خدا. بُعد سوم (رابطه انسان با خدا) نظر به جایگاه اخلاق و معنویت در زندگی انسان دارد تا او را از حسیض ذلت و نادانی به اوج عزت بالا برد.^۱

بنابراین احکام و قوانین اسلام در سه حوزه قابل طرح است:

۱. احکام اعتقادی؛

۲. احکام اخلاقی؛

۳. احکام عملی.

۱. محمدهادی معرفت، علوم قرآنی، هفتم، (قم: تمهید، ۱۳۸۵ش)، ص ۳۶۰.

در این پژوهش، بحث پیرامون احکام عملی است. آن دسته از باید و نبایدهایی را که شارع برای موضوعات گوناگون وضع کرده است و به افعال مکلفان تعلق می‌گیرد، احکام عملی گویند. این احکام، به حصر عقلی، چهار قسم می‌باشد؛ توضیح، آنکه احکام عملی در درجه نخست به دو دسته تقسیم می‌گردد:

۱. احکامی که متوقف بر قصد قربت است که به آن، عبادات گفته می‌شود؛

۲. احکامی که متوقف بر قصد قربت نیست. این احکام، خود، به دو دسته تقسیم می‌شود:

۲-۱. احکامی که بین دو نفر است که عقود نام دارد؛

۲-۲. احکامی که بین دو نفر نیست که بر دو قسم می‌باشد:

۲-۲-۱. متوقف بر انشای صیغه است که ایقاعات نام دارد؛

۲-۲-۲. متوقف بر انشای صیغه نیست که به آن، احکام گفته می‌شود.

بنابراین احکام عملی، چهار قسم می‌باشد: عبادات، عقود، ایقاعات، احکام.^۱ برخی از

فقهها، احکام را نیز به دو دسته احکام حکومتی (مانند جهاد، امر به معروف و نهی از منکر، حدود

وقضاء) و احکام اجتماعی (مانند اطعمه و اشربه، ارث و آداب اجتماعی) تقسیم کرده‌اند.^۲

بنابرایدگاه شیعه، احکام شرعی، همگی، تابع مصالح و مفاسد واقعی است. از طرفی، گاه

مصالح و مفاسد با دگرگونی شرایط زمان و مکان، تغییر می‌یابد یا در مواردی، بین دو یا چند

مصلحت یا مفسده تعارض پیش می‌آید. همچنین ممکن است شرایط نوپیدا تغییر حکمی را

اقتضا کند. در این صورت، در احکام شرع نیز دگرگونی‌هایی پدید می‌آید.

قرآن کریم یکی از منابع استنباط احکام شرعی است که همه فرق اسلامی بر آن اتفاق نظر

دارند. بسیاری از آیات قرآن دربردارنده احکام شرعی می‌باشد که ممکن است شرایط پیش‌گفته

موجب تغییر در آنها شود. موضوع این پژوهش، تحقیق درباره شرایطی است که احکام قرآن را

تغییر می‌دهد که در ضمن آن، قواعد رهیافت دگرگونی در آیات فقهی قرآن کریم بررسی می‌شود.

چند گونه تغییر در احکام شرعی احتمال دارد که شناخت آنها پیش از ورود به بحث،

ضروری است.

۱. محمد بن مکی عاملی (شهید اول)، القواعد والفوائد فی الفقه والاصول العربیه، (عبدالهادی حکیم)، بی‌جا، (قم):

منشورات مکتبه المفید، بی‌تا)، ج ۱، ص ۳۰؛ عبدالاعلی موسوی سبزواری، تهذیب الاصول، دوم، (بیروت: الدار الاسلامیه،

۱۹۸۵ م) ج ۱، ص ۹.

۲. محمد فاکر میبیدی، آیات الاحکام تطبیقی، اول، (قم: مرکز جهانی علوم اسلامی، ۱۳۸۳ش) ص ۳۹.

گونه‌های تغییر احکام شرعی

هر حکم شرعی از دارای موضوع^۱ و مناسبات است. موضوع حکم شرعی عبارت است از آن چیزی که حکم بر آن بار می‌شود. مراد از مناسبات حکم، مصلحت یا مفسده‌ای است که پشتوانه تشریح حکم می‌باشد. بر فرض اگر حکم شرعی روزه این گونه تشریح شده باشد: «روزه بگیرد تا از سلامت برخوردار شوید»، موضوع حکم، روزه است و مناسبات حکم، برخورداری از سلامت. اجرای هر حکم شرعی نیز ممکن است روشهای مختلفی داشته باشد؛ برای نمونه نماز بنابر شرایط و حالات مکلف، به صورت ایستاده، نشسته، خوابیده یا در حال راه رفتن، خوانده می‌شود.

تشخیص جواز دگرگون‌پذیری شیوه‌های اجرای یک حکم شرعی، همواره از عهده مکلفان بر نمی‌آید و در مواردی، تشخیص آن به مجتهد واگذار شده؛ چنانکه شناخت موضوع احکام یا مناسبات آن، بر عهده فقیه است.

این، فقیه است که با بررسی منابع احکام، موضوع حقیقی آن و مناسبات تشریح را به دست می‌آورد و هنگام تغییر در هر یک، حکم متناسب را استنباط می‌کند. نیز گاه تعیین روش اجرایی شدن یک حکم، از اختیارات فقیه است.

بنابراین حکم شرعی به اعتبار تغییر موضوع، مناسبات یا شیوه اجرای آن، امکان تغییر دارد. البته منظور از تغییر، دگرگونی حقیقی نیست؛ چراکه هیچ یک از احکام شرعی با حفظ موضوع و مناسبات شرایط اجرا، تغییر نمی‌پذیرد، بلکه هرگونه تغییر در احکام شرعی برآمده از دگرگونی در یکی از ارکان یادشده است.

۱. تغییر در موضوع: هر یک از احکام شرعی به موضوعی خاص تعلق گرفته است. گاه در حکمی شرعی، مصداقی مشخص گردیده است که با گذشت زمان یا تغییر شرایط، آن موضوع تغییر ماهیت می‌دهد. در این صورت مجتهد می‌بایست در درجه نخست، متعلق حقیقی حکم را کشف کند تا هنگام ایجاد تغییر در مصداق، حکم متناسب با آن را استنباط کند. نمونه این دگرگونی، فرمان خداوند درباره آمادگی نظامی است: «وَأَعِدُّوا لَهُمْ مَا اسْتَطَعْتُمْ مِنْ قُوَّةٍ وَمِنْ رِبَاطٍ

۱. دانشمندان اصولی احکام عبادی را دارای موضوع و متعلق قلمداد کرده‌اند. نیز اصطلاحی دیگر با عنوان مصداق متعلق و موضوع جعل کرده‌اند که مرادشان همان عینتها و افراد خارجی متعلق و موضوع است. (بنگرید به: ابوالقاسم علی دوست، فقه و مصلحت، اول، تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، ۱۳۸۸ش)، ص ۴۱۳. مراد از موضوع در اینجا، هر آن چیزی است که حکم به آن تعلق می‌گیرد؛ خواه موضوع مصطلح باشد یا متعلق یا مصداق موضوع یا مصداق متعلق.

الْخَيْلِ تُرْهِبُونَ بِهِ عَدُوَّ اللَّهِ وَعَدُوَّكُمْ»^۱؛ «و هر چه در توان دارید از نیرو و اسبهای آماده بسیج کنید، تا با این [تدارکات] دشمن خدا و دشمن خودتان را بترسانید.»

خداوند در این آیه دستور می‌دهد که مسلمانان اسبان خود را آماده سازند تا در دل دشمن ترس ایجاد شود. اسبان زین بسته یکی از ابزارهای مهم جنگی عصر نزول بود، اما امروزه با پیشرفت ادوات جنگی، موضوع این حکم به کلی تغییر یافته است، از این رو «آماده سازی ادوات جنگی» جایگزین حکم «آماده سازی اسبان زین بسته» می‌شود.

دیگر مصداق تغییر موضوع حکم، در آیه «وَعَاشِرُوهُنَّ بِالْمَعْرُوفِ»^۲ نمود پیدا می‌کند. این آیه - که دستور به نیک رفتاری با همسران می‌دهد - یکی از مستندات فقها در بحث نفقه زن می‌باشد.^۳ «معروف» مفهومی فراگیر دارد که مصادیق آن، در هر زمان یا در شهرهای مختلف، تفاوت پیدا می‌کند، از این رو کلام فقها در تعیین مقدار نفقه در هر عصر، متفاوت است؛ برای نمونه خریدن گوشت هر سه روز یک بار، خریدن چهار لباس در هر سال و روغن مو از جمله نفقه‌های واجب زن شمرده شده است.^۴

صاحب جواهر موضوع حکم و جوب نفقه را به دست آورده، براساس آن می‌گوید: «ملاک در تعیین مقدار نفقه، برآوردن نیازهای زن است؛ نیازهایی از قبیل خوراک، پوشاک، اسکان، مستخدم و وسایل آرایش. این نیازها نیز باید درخور زنها هم شهری وهم شأن او باشد.»^۵ بنابراین مقدار نفقه واجب زن، در هر زمان و هر شهر، متناسب با مقتضیات واحوال، دگرگون می‌شود.

۲. تغییر در مناط: چنانکه اشاره شد، احکام شرعی بر اساس مصالح و مفاسدی واقعی تشریح شده است. گاه تغییر شرایط و دگرگونی‌های زمانی، مصالح و مفاسد را دگرگون می‌سازد.

۱. انفال، ۶۰.

۲. نساء، ۱۹.

۳. بنگرید به: علی طباطبایی حائری، ریاض المسائل فی تحقیق الاحکام بالدلائل، اول، (قم: مؤسسه آل‌البیت علیهم السلام، ۱۴۱۸ق)، ج ۱۲، ص ۱۶۳.

۴. برای تفصیل بیشتر بنگرید به: محمدحسن نجفی، جواهر الکلام، (محمود قوجانی)، هفتم، (بیروت: دار احیاء التراث العربی، ۱۹۸۱م)، ج ۳۱، ص ۳۳۰ - ۳۴۰.

۵. برای تفصیل بیشتر بنگرید به: همان، ص ۳۳۰.

نسخ در آیه نجوا^۱ به سبب همین تغییر مصلحت است. در شرایطی، مصلحت (جلوگیری از گرفتن اوقات گران‌بهای حضرت رسول) اقتضا می‌کرد که مسلمانان برای دیدار خصوصی با پیامبر - صلی الله علیه وآله وسلم - صدقه‌ای بپردازند، اما پس از مدتی، این مصلحت از بین رفت و حکم پیشین تغییر یافت.^۲

بنابراین شرایط و مقتضیات می‌تواند سبب دگرگونی در مصالح و مفاسد واقعی شود و در پی آن، احکام تغییر یابد.

۳. تغییر در شیوه و زمینه‌های اجرای حکم: مکلفان همواره در یک وضعیت نیستند. شرایط زمان و مکان نیز پیوسته در حال تغییر است، از این رو شیوه یکسان برای اجرای برخی از احکام شرعی امکان‌پذیر نمی‌باشد. در قوانین اسلام، بسیاری از تغییر حالات پیش‌بینی شده و روشهای گوناگونی برای شرایط مختلف قرار داده شده است. پیش‌بینی حالت بیماری و اضطرار یا بیان راه‌کارهای خاص در احکامی مانند تیمم (به جای وضو یا غسل)، پرداخت فدیة (به جای روزه برای افراد ناتوان) از جمله شیوه‌های انعطاف‌پذیر اجرای احکام اسلام است.

در مواردی، تشخیص تغییر روش اجرای حکم یا تصرف در اجرای احکام براساس شرایط مقتضی، بر عهده فقیه یا حاکم شرع است. یکی از احکام پرتأکید اسلام، حدود است. مصالحی که ورای اجرای حدود وجود دارد، سبب شده است که شفاعت یا تأخیر در این حکم روا نباشد.^۳ با وجود این، ممکن است در شرایط خاص، زمینه اجرای آن از بین برود و حد به تعطیلی بکشد؛ برای نمونه امیر مؤمنان - علیه السلام - می‌فرمود: «من حد را در سرزمین دشمن، برکسی جاری نمی‌سازم تا از آنجا خارج شود؛ چرا که امکان دارد تعصب او را به پناهندگی به دشمن وادارد.»^۴ در فرض یادشده، حکم حد تغییر نیافت، اما چون زمینه‌اش وجود نداشت، اجرای آن به تأخیر افتاد.

۱. مجادله، ۱۲.

۲. نسخ در آیه نجوا در فصل پنجم بررسی خواهد شد.

۳. برای نمونه بنگرید به: محمد بن حسن حر عاملی، تفصیل وسائل الشیعة الی تحصیل مسائل الشریعة، اول، (قم: مؤسسه آل‌البیت لاحیاء التراث، ۱۴۱۲ق)، ج ۲۸، ص ۴۳.

۴. همان، ص ۲۴ و ۲۵.

تشریح تدریجی حرمت شراب نمونه‌ای دیگر از تغییر روش اجرای حکم است. شراب در شریعت اسلام، از همان روز نخست، حرام بود و هیچ‌گاه اسلام آن را تأیید نکرد، اما تحریم بدوی آن به تعطیلی این حکم الهی می‌انجامید. قرآن با در نظر گرفتن مصالح، آن را گام به گام تشریح کرد تا به حکم نهایی دست یافت. تغییرات پله پله حکم شراب به منظور زمینه سازی و از میان بردن فرهنگ حاکم بر جامعه جاهلی روزگار نزول بود.^۱

بحث در زمینه بررسی تغییر پذیری احکام قرآن، به هر سه نوع تغییر یادشده نظر دارد؛ هر چند تغییر حقیقی شمرده نشود یا به گونه‌ای، ثابت قلمداد شود.

۲. پیشنهاد

تغییر پذیری احکام شریعت اسلام، ریشه در دوران رسالت پیامبر دارد و هم‌زاد نزول قرآن است. هم‌زمان با نزول قرآن، مسلمانان با پدیده‌ای به نام نسخ آشنا شدند که حکمی از قرآن را جایگزین حکمی دیگر می‌ساخت. پیامبر نیز برخی از احکام را در چند مرحله تشریح یا اجرایی می‌کرد.

بنابراین پیشنهاد تغییر در برخی از احکام به صدر اسلام باز می‌گردد. بدین روست که هیچ یک از دانشمندان اسلامی، تقسیم احکام شرعی به ثابت و متغیر را انکار نکرده‌اند؛^۲ هر چند در تعریف و گستره تغییر پذیری احکام اسلام، اختلاف دیدگاه‌هایی وجود دارد.

برخی از گونه‌های تغییر احکام قرآن در آثار دانشمندان اسلامی بررسی شده است؛ برای نمونه «نسخ قرآن با سنت» در آثار شیخ مفید^۳ (متوفای ۴۱۳ق)، سید مرتضی^۴ (متوفای ۴۳۶ق)، شیخ طوسی^۵ (متوفای ۴۶۰ق)، سرخسی^۶ (متوفای ۴۹۰ق)، فخر

۱. تفصیل این مطلب در فصل پنجم خواهد آمد.

۲. بنگرید به: ابوالقاسم علی دوست، فقه و مصلحت، ص ۴۱۲.

۳. محمد بن محمد عکبری مفید، اوائل المقالات، دوم، (بیروت: دارالمفید، ۱۹۹۳م)، ص ۱۲۳.

۴. مرتضی علم الهدی، الذریعة الی اصول الشریعة، (ابوالقاسم گرگی)، بی جا، (تهران: دانشگاه تهران، ۱۳۴۶ ش)، ج ۱، ص ۴۶۰ - ۴۶۹.

۵. محمد بن حسن طوسی، العدة فی اصول الفقه، اول، (قم: چاپخانه سناره، ۱۴۱۷ق)، ج ۲، ص ۵۳۷ - ۵۵۳.

۶. محمد بن احمد سرخسی، اصول السرخسی، (ابوالوفاء افغانی)، اول، (بیروت: دارالکتب العلمیه، ۱۹۹۳م)، ج ۲، ص ۶۷ و ۷۷.

رازی^۱ (متوفای ۶۰۶ق) و محقق حلی^۲ (متوفای ۶۷۶ق)، به تحقیق در زمینه تغییر احکام قرآن با سنت اختصاص یافته است.

در سده اخیر، توجه به موضوع تغییرپذیری احکام شریعت، به سبب ظهور دگراندیشی‌های نو در حوزه دین، نمود بیشتری پیدا کرده است. بحث احکام ثابت و متغیر در آثار تفسیری، فقهی و اصولی دانشمندان اسلامی معاصر بیشتر مطرح شده است که به برخی از آنها اشاره می‌شود:

۱. تنبیه الأمة و تنزیه المله: میرزا محمد حسین نائینی (متوفای ۱۳۵۵ق) مجموعه احکام سیاسی اسلام را منحصر به دو قسم ثابت و متغیر دانسته است. وی در این زمینه می‌نویسد: «واضح است که هم‌چنانکه قسم اول (احکام ثابت) نه به اختلاف اعصار و امصار، قابل تغییر و اختلاف و نه جز تعبد به منصوص شرعی الی قیام الساعة، وظیفه رفتاری در آن متصور تواند بود، همین طور قسم ثانی هم تابع مصالح و مقتضیات اعصار و امصار و به اختلاف آن، قابل اختلاف و تغییر است. چنانچه با حضور و بسط ید ولی منصوب الهی عز اسمه حتی در سائر اقطار هم به نظر و ترجیحات منصوبین از جانب حضرتش - صلوات الله علیه - موکول است، در عصر غیبت هم به نظر و ترجیحات نواب عام یا کسی که در اقامه وظایف مذکوره عمن له ولایة الإذن مأذون باشد، موکول خواهد بود.»^۳

به اعتقاد میرزای نائینی، معیار تشخیص حکم ثابت، منصوص بودن آن است، از این رو احکامی هم‌چون نماز، حج، روزه، زکات، حدود و قصاص، احکام ثابت هستند؛ درحالی که احکام مربوط به حفظ نظام، قانونهای مملکت داری و سیاسی - که در نص معتبری نیامده - احکام متغیر است.

۲. المیزان فی تفسیر القرآن: علامه طباطبایی ذیل آیه پایانی سوره آل عمران، بحثی

۱. محمد بن عمر رازی (فخر رازی)، المحصول فی علم الاصول، (طه جابر فیاض)، دوم، (بیروت: مؤسسة الرسالة، ۱۴۱۲ق)، ج ۳، ص ۳۴۷ - ۳۵۳.

۲. جعفر بن حسن حلی (محقق حلی)، معارج الاصول، (محمد حسین رضوی)، اول، (قم: مؤسسة آل البيت، ۱۴۰۳ق)، ص ۱۷۲ و ۱۷۳.

۳. محمد حسین غروی نائینی، تنبیه الأمة و تنزیه المله، (جواد ورعی)، اول، (قم: دفتر تبلیغات حوزه علمیه قم، ۱۴۲۴ق)، ص ۱۳۴.

دامنه‌دار پیرامون پیوندهای اجتماعی مطرح کرده که در ضمن آن، به سعادت بخشی قوانین اسلام در همه عصرها وجوامع اشاره کرده است.

به گفته علامه، دگرگونی در گذر زمان امری مسلم است، اما دگرگونی‌های دوران در امور کلی نیست، بلکه به نیازهای جزئی انسان باز می‌گردد. بر این اساس، قوانین نیز به دو دسته تقسیم می‌شود: قوانین مطابق فطرت که تأمین کننده سعادت انسان است. این قوانین، ثابت می‌باشد و گذر زمان تأثیری بر آن ندارد. دسته دوم قوانین، احکام جزئی متعلق به حوادث خرد است که دائماً اقتضایی خاص می‌طلبد. این احکام متغیر می‌باشد. از دیدگاه ایشان، قوانین اقتصادی، انتظامی، ارتباطات وکشورداری، جزو قوانین متغیر می‌باشد.^۱

۳. اسلام ومقتضیات زمان: شهید مطهری در این اثر، انطباق‌پذیری گزاره‌های دینی را با شرایط متحول زمان بررسی کرده است. وی بر آن است که اسلام راه است، نه منزلگاه که با تغییر آن، راه هم عوض شود، از این رو تغییر پیوسته مواضع با ثبات راه ومدار حرکت تنافی ندارد.^۲ ایشان نیازهای بشر را به دو گونه ثابت ومتغیر تقسیم کرده وبر این باور است که اسلام برای نیازهای ثابت، قانون ثابت وضع کرده وبرای نیازهای متغیر، قانون متغیر، اما هر قانون متغیر وابسته به یک قانون ثابت است که به منزله روح قانون متغیر می‌باشد. این، قانون ثابت است که متغیر را تغییر می‌دهد، از این رو دگرگونی در احکام متغیر، درون ساختار تشریح پیش‌بینی شده است.

شهید مطهری، شرط اصلی در اجتهاد صحیح را دخالت صحیح عقل می‌داند. به گفته وی، مجتهد می‌بایست با خردورزی، مقتضیات زمان واهم ومهم‌ها را تشخیص دهد وبراساس آن، حکمی را استنباط کند.^۳

۴. فقه ومصلحت: ابوالقاسم علی دوست، از محققان معاصر، در بخشی از کتاب «فقه ومصلحت» به بررسی احکام متغیر در اسلام وقواعد آن پرداخته است. وی بر این باور است که حوزه اختیارات نهادهای قانون‌گذار در تغییر احکام، به گستره حضور مصالح لازم التحصیل است.

۱. بنگرید به: محمدحسین طباطبایی، المیزان فی تفسیر القرآن، پنجم، (قم: جامعه مدرسین، ۱۴۱۷ ق)، ج ۴، ص ۱۲۱.

۲. مرتضی مطهری، اسلام ومقتضیات زمان، یازدهم، (تهران: صدرا، ۱۳۷۴ ش)، ج ۱، ص ۱۶.

۳. بنگرید به: همان، ج ۲، ص ۷۷-۹۲.

از طرفی، این مصالح حدی مشخص ندارد، از این رو احکام اسلام از احکام قابل تغییر می باشد؛ مگر احکامی که محکوم به هیچ مصلحتی قرار نمی گیرد و در رأس هرم مصالح قرار دارد.^۱

۵. رابطه متقابل کتاب و سنت: دکتر علی نصیری در این اثر، تعامل کتاب و نقش هر یک را نسبت به دیگری بررسی کرده است. مؤلف در بخشی از این کتاب، یکی از نقشهای سنت را تبیین مراد جدی آیات دانسته که به صورت تخصیص، تقیید، حکومت، ورود و نسخ نمود یافته است. در موارد یادشده - که مؤلف با نام حکومت تفسیری از آن یاد کرده است - گونه ای تصرف و تغییر در حکم قرآن ایجاد می شود؛ هر چند به صورت ظاهری و بدوی.^۲

۶. اندیشه های امام خمینی - قدس سره - و آثار تحقیقی پیرامون آن: از جمله نوآوری های فقهی امام خمینی، توجه به عنصر زمان و مکان در اجتهاد است. ایشان می گوید: «زمان و مکان دو عنصر تعیین کننده در اجتهادند. مسئله ای که در قدیم دارای حکمی بود... به اقتضای یک نظام ممکن است حکم جدیدی پیدا کند؛ بدان معنا که با شناخت دقیق روابط اقتصادی و اجتماعی و سیاسی، همان موضوع اول که از نظر ظاهر با قدیم فرق نکرده است، واقعاً موضوع جدیدی شده است که قهراً حکم جدیدی را می طلبد. مجتهد باید به مسائل زمان خود احاطه کامل داشته باشد.»^۳

امام خمینی فقه را تئوری واقعی و کامل اداره انسان و اجتماع از گهواره تا گور می دانست^۴ که در این چارچوب، ولی فقیه دارای اختیارات گسترده ای است که می تواند در راستای تأمین مصالح، احکام را لغو یا تغییر دهد.^۵

دیدگاه های نوین امام خمینی تحقیقات بسیاری را در پی داشته که بیشتر آنها در موضوع

جایگاه زمان و مکان و مصلحت در اجتهاد ارائه شده است.^۶

۱. بنگرید به: ابوالقاسم علی دوست، فقه و مصلحت، ص ۴۲۸.

۲. بنگرید به: علی نصیری، رابطه متقابل کتاب و سنت، اول، (تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، ۱۳۸۶ش)، ص ۴۷۸-۴۵۹.

۳. روح الله موسوی خمینی (امام خمینی)، صحیفه امام، چهارم، (تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، ۱۳۸۵ش)، ج ۲۱، ص ۲۸۹.

۴. همان جا.

۵. همان، ج ۲۰، ص ۴۵۲.

۶. بنگرید به: مجموعه مقالات امام خمینی و حکومت اسلامی، اول، (تهران: مؤسسه نشر و تنظیم آثار امام خمینی، ۱۳۷۸ش)، ج ۵ و ۷.

افزون بر تألیفات یادشده، قرآن پژوهان بحث تغییر احکام قرآن را ذیل عنوان «نسخ» مطرح کرده‌اند. محققان در این بخش، مفهوم نسخ قرآنی و مصادیق آیات ناسخ و منسوخ را بررسی کرده‌اند؛ بی آنکه به بحث تغییر پذیری احکام قرآن ورود پیدا کنند. آنچه در این بخش، پیشینه‌ای برای این پژوهش شمرده می‌شود، بررسی مسئله نسخ در کتاب التمهید فی علوم القرآن، نوشته علامه معرفت است. نسخ مشروط و نسخ تمهیدی - که از نوآوری‌های ایشان در بحث نسخ است - به تغییر پذیری احکام قرآن براساس تغییر شرایط یا تدریج در تشریح احکام اشاره می‌کند.^۱

با وجود تحقیقات فراوان در زمینه احکام ثابت و متغیر و نسخ در قرآن، در هیچ یک از آثار موجود، تغییر پذیری احکام قرآن به صورت منقح و قاعده‌مند بررسی نشده است. ضمن آنکه غالب ملاکهای ارائه شده برای جداسازی احکام ثابت از متغیر، ناکارآمد و بی ضابطه است؛ برای نمونه برخی، احکام منصوص را ثابت شمرده‌اند؛ حال آنکه در آیات قرآن و سنت، مصادیقی از دگرگونی احکام وجود دارد.

۲. ضرورت تحقیق

قرآن کریم مهم‌ترین منبع استنباط احکام شرعی است که فقهای شیعه و سنی حجیت و اعتبار آن را پذیرفته‌اند. بخش عمده‌ای از آیات قرآن، آیات فقهی است که حکمی کلی یا دستورالعملی جزئی را برای مکلفان بیان کرده‌اند. از طرفی، قرآن کتاب جاوید هدایت انسانهاست که آموزه‌های آن تا ابد پایرجاست.

قرآن قرن‌ها پیش و در محیطی جاهلی نازل شد، اما از قوانینی پویا برخوردار است که توان هدایت کاروان تمدن بشری را تا ابد داراست. قوانین در قرآن کریم با در نظر گرفتن شرایط تحول‌پذیر، تشریح شده است تا با دگرگونی‌های پیش رو انطباق‌پذیر باشد؛ چراکه انعطاف و در نظر گرفتن شرایط گوناگون، لازمه یک شریعت جاوید است. از این روست که در قرآن قوانین تغییرپذیر تشریح شده است.

وجود قوانین متغیر در قرآن، بررسی تغییرپذیری احکام قرآن و شناخت قواعد آن را

۱. بنگرید به: محمدهادی معرفت، التمهید فی علوم القرآن، دوم، (قم: تمهید، ۱۳۸۸ش)، ج ۲، ص ۲۸۵-۲۹۰.